

ДО ПИТАННЯ ПРО СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ КНЯЗІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В XIII – XIV СТОЛІТТЯХ

У статті розглядається унікальна для феодального періоду правова політика релігійної толерантності та свободи віросповідання, яку князі Великого князівства Литовського проводили на підвладній території.

Ключові слова: державно-правова політика Великого князівства Литовського в релігійній сфері, свобода віросповідання, релігійна толерантність, Гедиміновичі.

**Цветкова
Юліанна Володимирівна,**
доцент кафедри історії
права та держави
юридичного факультету
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук

1. Вступ

Більшість досліджень Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і його правової політики до підписання Кревської унії в 1385 р. характеризують цю державу та її керівництво як язичницькі. На цьому наголошують усі тогочасні руські й німецькі літописи, називаючи ВКЛ і його населення «поганськими» та «безбожними», із цим же погоджуються більшість дослідників XIX – XX ст. (Н. Максимейко, М. Ясинський, В. Пашуто, Т. Нарбут, Б. Рибаків, Р. Скринніков, І. Литвин, І. Саверчанко, Л. Гунін). Однак більш докладний аналіз літописних свідчень про державно-правову політику правлячих кіл ВКЛ дає змогу інакше оцінити релігійну ситуацію в тогочасній державі, характеризуючи її як державу з правовим забезпеченням релігійної толерантності, що є типовим більше для модерних держав і невід’ємною ознакою сучасних європейських цінностей. Таким чином створюється можливість підтвердження більш глибоких корінь релігійної толерантності, притаманної українському правому менталітету сучасності.

Джерельну базу дослідження становили першоджерела XIII – XIV ст., створені як на території ВКЛ, так і в його сусідів, а саме Новгородський, Суздальський, Баркулабівський літописи, хроніки Биховця, Лівонії, Литовська та Жмойтська.

2. Віросповідання діячів публічно-правової сфери Великого князівства Литовського

Релігійна строкатість ВКЛ від початку XIII ст. до кінця XIV ст. була зумовлена процесом утворення її дер-

жавності, а саме поступовим приєднанням до Литви й Жемайтії, населення яких представляло балтську культуру та сповідувало язичництво, численних князівств – осколків Руської землі, які були носіями слов'янської культури, охрещеними за східним православним обрядом. Хоча представники балтської культури становили близько 1/10 населення ВКЛ (Крумаленко, 2008), саме вони були титульною нацією цього державного утворення, устрій якого можна віднести до федеративного типу. У релігіях масового сповідання ж інших народів чи племен тут чітко простежується територіальний фактор. Зазначена релігійна строкатість, пов'язана з територіальним фактором, була можливою виключно за умов толерантного ставлення до цього явища з боку владних кіл.

Найяскравішим показником поміркованого та/або лояльного ставлення до сповідання різних релігій у діячів публічно-правової сфери є віросповідання самих Великих князів у цей період. З вітчизняних і закордонних літописних джерел чітко простежується, що вони часто впродовж життя по декілька разів не лише змінюють конфесії християнства (католицизм – православ'я), а й переходять від політеїзму до монотеїзму та в зворотному напрямі. Так, більше трьох разів змінював віросповідання Міндовг, двічі – Гедимін. Релігійні вподобання, вочевидь, є особистою справою князів, адже вони не враховуються під час спадкування трону, яке відбувалося спадково-виборним шляхом; тобто якби була наявна вимога певної визначеної релігійної приналежності, то це обов'язково позначилося б на виборі Великого князя з наявних кандидатур (як це відбувалось у всіх європейських державах у цей період). Однак ВКЛ яскраво демонструє відсутність такої вимоги: після язичника Треніоті владу успадковує християнин Войшелг (Вайшвілкас) (Насонов, 1950), а після християнина Шварна – ярий язичник Трайденіс.

Особисті релігійні переконання язичницьких князів ВКЛ, очевидно, не впливають також на їхні політичні рішення щодо підданих інших релігій, особливо коли це становить вигоду для них. Так, язичник Вітень у 1312 р. запрошує францисканських ченців до католицької церкви, що побудована місцевою громадою в Новгородку. Гедимін звертається до Ганзи з пропозицією про переселення на територію ВКЛ її громадян та гарантує їм території для компактного проживання, вільне віросповідання й збереження власної правової системи. Тобто християнство дозволяється підданам ВКЛ як індивідуальна чи групова релігія сповідання, а отже, називати ВКЛ повною мірою язичницькою державою некоректно.

Одним з аргументів авторів, які визначають ВКЛ як радикально язичницьку державу, є опис публічних страт князями священників за проповіді. Так, коли Вітень запрошує католицьких священників для задоволення потреб у службах своїх підданих-католиків, він забороняє їм прозелітизм, а тому за спроби публічних проповідей карає їх на смерть. Аналогічний вчинок здійснює Ольгерд, який страчує духовників своєї дружини за публічні проповіді православ'я (OrthodoxWiki). Однак у всіх відомих випадках покарання за християнський прозелітизм накладенню покарання передують заборона Великим князем цієї діяльності. Тобто залишається відкритим питання про те, чи стояв державний примусовий апарат на захисті язичництва як державної релігії або ж підставою покарання було порушення князівського наказу. Більше того, таким чином князі могли забезпечувати також

своєрідний міжконфесійний баланс через чітко встановлені межі діяльності священослужителів та правомочності релігійних громад.

У текстах літописів чітко спостерігається, що до 1385 р. релігійні вподобання Великого князя не впливають на масові релігійні погляди населення, а його вчинки та державно-правові заходи релігійними вподобаннями не керуються. Так, у 1266 р. князь Плескову Довмонт, який прийняв православ'я, організовує похід на удільного племінного князя Гердена. Літопис зазначає, що той є язичником (Насонов, 1950), незважаючи на те, що безпосередній сюзерен Гердена – князь Войшелг – є ярим православним зелотом. Під сюзеренітет язичника Радивіла приходять як язичники ятвяги, так і православні християнські князівства Полісся (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975), до складу володінь його сина язичника Микгайла входить православний Полоцьк (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975), а язичник Скирмонт називається Князем Литовським та Руським, адже включив до своєї держави, за текстом літопису, «Новгородок, Берестя, Хмільник та інші замки отчисто руські» (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975). Тому ми можемо зробити висновок, що сюзеренно-васальні відносини, у тому числі з омажними клятвами, релігійно не підкріплювалися, що є унікальним явищем для Європи цього періоду.

Аналогічно під час опису хрещення Міндовга літопис підкреслює, що хреститься він сам, без родичів, підданих чи земель (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975), тобто зміна релігії Великого князя залишалась його приватною справою та публічно-правових наслідків не тягла. Саме цей факт, очевидно, став підставою для тевтонців не визнавати таке хрещення та продовжити хрестові експедиції на ці землі.

Абсолютною толерантністю в релігійних поглядах як щодо своїх підданих, так і щодо себе відрізняються князі Гедимін та Ольгерд. Так, Гедимін, здобувши Київ у 1322 р., приймає присягу киян і місцевого митрополита й духовенства «на хрестах» (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975), а вже наступного року засновує Троки, супроводжуючи це язичницькою ворожбою, відвідує язичницький храмовий комплекс в усті Вілни, радиться там з очільником язичницького духовенства «біскупом поганським» Лиздейком та за його порадою засновує Вілно, будуючи в його центрі жертовник Перуну (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975). Ольгерд хрестить своїх старших синів, відвідує в Москві князя Дмитра Донського та, за текстом літопису, дарує йому в церкві пасхальне яйце, тобто бере участь у православних таїнствах, а потім їде до язичницького Вілна та проводить там у святилищі язичницькі обряди (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975).

Варто зазначити, що унікальним для феодальних держав феноменом, популярним у ВКЛ, є практика навернення правителя в релігію, що сповідується більшістю населення місцевості, яку він отримав. Хоча для більшості держав і територій феодальної Європи актуальною була зворотна практика – новопризначений правитель запроваджує у феоді свою релігію. Тривалий час така методика застосовувалася за підтримки норм звичаєвого права, доки не була письмово затверджена Аусбурзьким миром у формулюванні «чия земля, того й релігія». Однак під час опису правової практики посідання столів феодалами ВКЛ різного рівня в місцевих літописах постійно згадується, що князь приймає віру тієї місцевості, якою

збирається керувати. Так, для посідання Плескова православ'я приймають Довмонт у 1266 р. (Насонов, 1950) та Андрій Ольгердович у 1342 р. Причому в останньому випадку літопис підкреслює, що хрещення Андрія відбувалося за ініціативою язичника Ольгерда «для мешканців Плескова» (Насонов, 1950). Аналогічно приймає православ'я Гинвіл, син Микгайло Радивіла, після отримання Полоцька «для кращого правління», його син Борис та інші потомки залишаються там правити й далі, а тому, як підкреслено в літописі, також були православними (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975). Після взяття Києва Гедиміном у 1322 р. туди призначається удільним князем Міндовг Алігімонтович, який тоді ж приймає православ'я (Хроніка Литовська й Жмойтська, 1975). Сини Міндовга Ердивіл, Вікент і Тентіл, захопивши Полоцьк, Вітебськ та Смоленськ, за словами літопису, «веру грецкую прийняли, аби том прихильніше подданих себе з'єднали» (Traidenis).

Варто звернути увагу на те, що зазначена практика в літописах згадується саме для місцевих, удільних князів, вона завжди схвалюється вищим правителем і виглядає як своєрідний договір між населенням чи його представниками під час включення зазначеної території до складу ВКЛ. Такий характер узгодження умов вступу території до складу держави та свідчення про компроміси вищої влади з населенням території, що включається, перекликається із сучасним усвідомленням поширених ознак федерації, а саме договірному характеру формування її території, компромісних стосунків між місцевою й верховною владою, можливості врахувати індивідуальні властивості кожної з територій для оптимізації державного управління та зменшення конфліктів.

Нетиповим для феодальної європейської держави цього періоду фактом, що свідчив про свободу віросповідання приватних осіб у ВКЛ, є те, що віросповідання Великого князя не тягне за собою дотримання цієї релігії в його найближчого оточення та родичів. Брати впевненого язичника Трайденіса Бардіс, Лізіс і Свалкеніс сповідають православ'я, а Сірпутіс є язичником (Traidenis). Хрещеними в православ'я є двоє вже згаданих старших синів Ольгерда, сам Ольгерд є язичником, який схиляється то до католицизму, то до православ'я, а його молодший син Ягайло залишається язичником до шлюбу з Ядвігою.

Найяскравіше свідчить про наявність вільного сповідання язичництва на теренах ВКЛ навіть після хрещення князів політика Тевтонського ордену. Так, у XIV ст. тевтонці звітують про більш ніж 100 військових походів на литовські землі, які супроводжуються спаленням язичницьких капищ (Крумаленко, 2008) і претензіями до Великих князів, що вони не є справжніми християнськими правителями, адже не хрестять своїх підданих. Великі князі у відповідь наполягали на тому, що язичництво їх населення – це внутрішня проблема, а орден використовує це як *casus belli* для захоплення й грабування їхніх земель.

Безперечним є факт, що Самогітія та Жемайтія залишалися територіями з масовим легальним сповіданням язичництва незалежно від релігійних уподобань поточного Великого князя. Офіційне їх хрещення, яке було дуже формальним і здебільшого декларативним, відбулось лише в 1413 р. (Ясинский, 1889). І хоча існування та процвітання язичницького храмового комплексу в гирлі Вілни, заснованого князем Кгермонтом, літописи описують протягом XIV ст. (Хроніка Литовська

й Жмойтська, 1975), проте жодних даних про його знищення в XV ст. немає. Хроніка Лівонії Генріха Латвійського також зазначає, що всі спроби охрестити балтів є марними: за загрози вони погоджуються хреститись, однак як тільки загроза зникає, миттєво повертаються до язичництва (Аннинский, 1938). Новгородський перший літопис старшого ізводу називає населення литовських земель «поганими» й «безбожними» в усіх згадках їхніх дій упродовж XIII – XIV ст. (Насонов, 1950). Дуже цікавою є згадка в цьому літописі конфлікту князя-християнина Войшелга та його батька-язичника Міндовга в 1265 р. Войшелг обіцяє зробити Литву християнською, адже сам є ревним християнином. І після перемоги Войшелга з Литви втікають 300 сімей опозиції, які на вимогу князя Плескова відразу та без тиску приймають хрещення (Насонов, 1950). Отже, їх втеча відбувається не через місіонерську діяльність Войшелга. А вся його місіонерська діяльність після приходу до влади обмежується заснуванням низки церков на південних землях руських князівств, які й так уже були охрещені ще київськими князями, тобто спрямована більше на підтримку вже існуючих християнських громад, які позбулися державного захисту за попередніх князів-язичників.

Аналогічно зазначається, що після хрещення в православ'я Ольгерда, яке відбулось не через його переконання чи «увіровання», а виключно для здійснення важливого дипломатичного шлюбу з Ульяною Вітебською, Ольгерд не чинить жодного тиску на своє оточення, його наближені залишаються язичниками (Хроника Быховца).

Поодинокі хрещення впливових посадових осіб ВКЛ також виглядають як приватне рішення, що не впливає на їх кар'єру. Так, язичник Гаштольд приймає хрещення не для того, щоб здобути сейзину Кам'янця (Поділля), а для того, щоб одружитися з місцевою аристократкою (Хроника Быховца). Цікаво, що він приймає католицизм, а не православ'я, як його сюзерен Ольгерд. Останній у свою чергу не тільки не звертає на це уваги, а й «підвищує» його до намісництва у Вілно та дозволяє заснувати там францисканський монастир. Коли місцеві язичники, яких у Вілно була більшість, починають збройний виступ і спалюють цей монастир, Ольгерд карає їх не за «посягання на віру», а за завдання майнової шкоди та виступ проти рішення Великого князя (Хроника Быховца), адже він цей монастир побудувати дозволив. Така ситуація яскраво перекликається з описаною вище стратою християнських проповідників та ще більше дає нам можливість упевнитись у тому, що покарання мало не релігійний, а владний підтекст як посягання на волю, рішення й авторитет Великого князя.

У середині XIV ст., тобто фактично вже після утворення основної територіальної частини ВКЛ, Великі князі хоча б формально були змушені хреститися, залишаючи свою культурну ідентифікацію (що підтверджується їхніми яскраво балтськими іменами). До такого важливого кроку їх підштовхнула зовнішня й внутрішня політична ситуація: на ВКЛ тиснули Тевтонський орден і Московська держава, погрожуючи хрестовими походами, усі сусідні держави, з якими міг бути укладений альянс, були християнськими та, відповідно, вимагали християнізації потенційного союзника, а до земель ВКЛ були інкорпоровані значні території з масовим проживанням християн. Унікальність випадку навернення до християнства Великих князів Литов-

ських серед феодалних правителів Європи полягала в тому, що вони, здійснивши формальне хрещення, як і раніше, коли сповідували язичництво, не вимагали зміни релігії чи конфесії своїх васалів та їхніх підлеглих. Таким чином, релігійні вподобання населення залишалися внутрішньою справою удільних князівств, квазіреспубліканських утворень і племен, що входили до ВКЛ на правах суб'єктів федерації. Такий підхід звів вирішення всіх правовідносин у ВКЛ, пов'язаних із релігією, на локальний рівень приватних осіб та пересічних громадян, що для всієї Європи стало характерним тільки в буржуазному періоді, тобто більше ніж на 500 років пізніше.

3. Висновки

Таким чином, можна стверджувати, що в питаннях забезпечення свободи віросповідання своєму населенню правова політика ВКЛ значно випередила свій час.

По-перше, це реалізувалось у наданні й захисті виключних прав своїм суб'єктам федерації для врегулювання внутрішніх місцевих відносин з урахуванням інтересів населення та надання їм суспільно-релігійного спокою. Подібний комплекс прийняття інтересів місцевих спільнот і загального суспільного спокою як вагоміших за статус та амбіції представників вищої центральної влади (якими були Великі князі) притаманний більше розвиненим демократичним суспільствам.

По-друге, політика ВКЛ до кінця XIV ст. гарантувала та реально забезпечувала своєму населенню вільні сповідання, вибір і зміну релігії. Великі князі в цьому питанні брали на себе роль «держави – нічного сторожа», яка є популярною знов-таки в XX – XXI ст., та забезпечували охорону інтересів усіх релігійно-суспільних груп, запобігання зловживанням та підтримання балансу між ними.

По-третє, описані явища поєднувалися в контексті врахування територіального фактора й приналежності більшості вірян одній релігії чи конфесії, навіть якщо вони суперечили особистісним приватним поглядам конкретного Великого князя або вищих представників його адміністрації. Де-факто ВКЛ не просто визнавала за певними суб'єктами своєї федерації право на місцеву релігію, а й демонструвала готовність змінювати призначену на місця власну адміністрацію відповідно до цих вимог.

По-четверте, князі не дотримувались особистої визначеної релігійної політики ні щодо себе, ні щодо свого близького оточення. Релігійний чинник не відігравав ролі під час вибору претендента на посідання престолу або надання бенефіції. Відомі репресивні акти Великих князів проти християн були поодинокими та завжди відповідали їхнім правопорушенням, а отже, як релігійні репресії не можуть характеризуватися.

Таким чином, можна стверджувати, що ВКЛ XIII – XIV ст. була не стільки язичницькою, скільки полірелігійною державою зі свободою віросповідання.

Список використаних джерел:

1. Крумаленко М. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях ВКЛ у XIV – XVI ст. О.: Юридична література, 2008. 241 с.
2. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Насонова. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 642 с.
3. Anthony, John, and Eustathius of Vilnius. OrthodoxWiki. URL: https://orthodoxwiki.org/Anthony,_John,_and_Eustathius_of_Vilnius.
4. Хроника Литовская и Жмойтская. ПСРЛ. М.: Наука, 1975. Т. 32. С. 15–127.

5. О плондрованю руского панства от литвы и пораже ихъ. ПСРЛ. М.: Наука, 1975. Т. 32. С. 207.
6. Traidenis. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Traidenis>.
7. Ясинский М. Уставныя Земскія Грамоты Литовско-Русскаго государства. К.: В университетской типографии, 1889. 207 с.
8. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / введ., пер. и коммент. С. Аннинского. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. 608 с.
9. Хроника Быховца. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Bychovec/frametext.htm>.

References:

1. Krumalenko, M. V. (2008). Pravovyi status etnorelihiinykh hrup na ukrainskykh zemliakh VKL u XIV – XVI st. [Legal status of ethno-religious groups on Ukrainian territories of GDC in the XIV – XVI centuries] Odesa: Yurydychna literatura. [in Ukrainian]
2. Nasonov, A. N. (1950). Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov [The Novgorod First Chronicle of Elder and Junior Recensions]. М.-Л., Izd-vo Akad. Nauk SSSR. [in Russian]
3. Anthony, John, and Eustathius of Vilnius // OrthodoxWiki. URL: https://orthodoxwiki.org/Anthony,_John,_and_Eustathius_of_Vilnius
4. PSRL (1975). Khronika Lytovska y Zhmoitska [The Lithuanian and Samogitia Chronicle]. PSRL. Moscow: Nauka, vol. 32, pp. 15–127.
5. PSRL (1975). O plyundrovanyu ruskogo panstva ot litvy i porazhtse ikh» [O plyundrovanyu ruskogo panstva ot litvy i porazhtse ikh]. PSRL. Moscow: Nauka, vol. 32, p. 207.
6. Traidenis. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Traidenis>
7. Yasinskiy, M. (1889). Ustavnyya Zemskiya Gramoty Litovsko-Russkago gosudarstva. [Zemstvo Charters of Lithuanian-Russian State]. Kyiv: V universitetskoy tipografii, 1889.
8. Anninskiy, S. A. (1938). Genrikh Latviyskiy. Khronika Livonii [Henry of Latvia. Livonian Chronicle of Henry]. М.-Л.: Izd-vo Akademii nauk SSSR. [in Russian]
9. Khronika Bikhovtsya [The Bychowiec Chronicle]. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Bychovec/frametext.htm>

ON THE ISSUE OF THE FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE GRAND DUKES OF LITHUANIA STATE AND LEGAL POLICIES IN THE XIII – XIV CENTURIES

Tsvietkova Yulianna Volodymyrivna,

*Senior Lecturer at the Department of History of Law and State of Faculty of Law of
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Candidate of Juridical Sciences*

The article is devoted to the unique for the feudal period policy of religious tolerance led by the Grand Dukes of Lithuania at the territories under their rule. Grand Dukes of Lithuania is usually identified as “pagan state”, but analysis of contemporary sources show that it should be rather classified as multi-religion federation. This thesis can be proved because Grand Dukes of Lithuania princes personally were not stuck to definite religion policy, what is shown by their numerous changing confession of their own and different beliefs within one ruling family. Religions of the throne pretenders were their personal matter and had no influence on their enthroning. Religion woes were not in use during homage and beneficence procedures, what could be explained by different religions of suzerains and

vassals. Just appointed local rulers did generally converse into religion of the region majorities. Any evident Princes' oppression of Christians described in Chronicles followed their uprisings or other acts of disobedience to the ordinances.

Key words: state and legal policy of the Grand Duchy of Lithuania in religious domain, freedom of conscience, religious tolerance, Gediminids.